

**ПОГЛЯДИ НА АГРАРНЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
ПОЧАТКУ ХХ СТ. ГРОМАДСЬКОСТІ ДОНУ
(НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ В.І. ДЕНИСОВА)**

Z.V. Svyaschenko

**VIEWS ON AGRARIAN QUESTION IN THE RUSSIAN EMPIRE
EARLY TWENTIETH CENTURY. PUBLIC DON (ON THE EXAMPLE OF
V.I. DENISOV)**

Постановка проблеми. На початку ХХ ст. аграрне питання для Російської імперії мало суспільно-політичне, соціально-економічне та геополітичне значення. Суспільно-політичний фактор зумовлювався суспільно-політичною, революційною активністю селянства. Збройна боротьба селян на початку ХХ ст. безапеляційно засвідчила не лише гостроту аграрної проблеми у країні, а, що найголовніше – потребу нагального її вирішення.

Не лише урядові кола Російської імперії, але і оплот держави – представники дворянства та великого землеволодіння, переймаючись загальнодержавними та приватними економічними та політичними інтересами, чітко усвідомили і зрозуміли: перспективи держави безпосередньо та тісно пов'язані з селянством, з рівнем його соціально-економічного, суспільно-політичного становища, загальної культури, інтенсифікації селянського господарства.

Аналіз загальних настроїв та позиції великих землевласників щодо аграрної проблеми засвідчує факт серйозної еволюції переконань представників великого землеволодіння. Будучи патріотами своєї держави, вони пропонували цілком реальні кроки з вирішення не лише аграрної проблеми, а загалом покращення добробуту населення країни, підвищення ефективності її

економіки, правової рівності різних верств російського імперського соціуму тощо. З іншого боку, позиція великих землевласників свідчить про надзвичайну гостроту в Російській імперії аграрного питання, про те, що із суто економічної проблеми воно трансформувалося у соціально-економічну та суспільно-політичну, зволікання з вирішенням якої загрожує існуванню імперії Романових.

Приклад радикалізації поглядів на аграрну проблему ми бачимо і в настроях громадськості Дону – регіону, вихідці якого споконвіку вірою та правдою служили імперії.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання аграрних ініціатив російського дворянства в Російській імперії на початку ХХ ст. розглядалося у працях В.І. Гурко [1], В.В. Леонтович [3], С.М. Сидельникова [5; 6], М.С. Симонової [7] та ін. Однак загалом вище означена проблема ще не дістала достатньо повного висвітлення, а тому стала предметом нашого аналізу.

Мета дослідження. Автор статті ставить за мету з'ясувати суть аграрних ініціатив дворянства Дону на прикладі діяльності предводителя дворянства Області Війська Донського В.І. Денисова, звернувши увагу на радикальні зміни розуміння великими землевласниками сутності аграрного питання.

Виклад основного матеріалу. Восени 1905 р. на Дону організувався «Союз прихильників мирного вирішення аграрного питання» (далі – Союз). У грудні 1905 р. його члени на ім'я Голови Департаменту законів Е. Фрішу надіслали письмове звернення, в якому виклали власне бачення на причини загострення та вирішення аграрної проблеми за умов революції. Вони наполягали на тому, що необхідно вжити рішучих заходів для задоволення потреб селян у землі. Припинення селянської революції. Безземелля та малоземелля селян – результат «хибної земельної політики». Гострота проблеми, як і вона сама, може бути усунена лише кардинальними змінами державної аграрної політики, – вважали представники Союзу. Вони наполягали на негайному прийнятті та публікації земельного закону. Його зміст мав бути таким. Кожному російському громадянину надається право отримати від 40 до

50 дес. землі на засадах приватної власності для забезпечення потреб родини. Водночас упорядкування потребує кочовий спосіб життя народів Середньої Азії у напрямку їхньої осілості. Потрібно до переселенської політики широко залучати земства, державні установи. Їхня підтримка має допомогти безземельним та малоземельним селянам-переселенцям не лише переселитися, а й облаштувати своє господарство на новому місці. Це буде сприяти піднесенню у губерніях Європейської Росії всіх галузей економіки, підвищенню цінності землі, оплати праці, покращенню матеріального становища населення.

Союз вважав, що держава селянам негайно повинна дозволити вільний вихід із общини із закріпленням за ними оброблюваного перед цим наділу у приватну власність та правом його продажу. Це буде сприяти створенню «хутірського господарства на власній землі» багатоземельним селянам, малоземельним дозволить отримати кошти для переселення або доплати до позики Селянського банку при переселенні та придбанні у приватну власність землі. Варто розширити сферу діяльності банку. Він повинен сприяти проведенню державної аграрної політики, надавати підтримку у придбанні землі переважно окремим дрібним господарям. Необхідно зменшити відсоткові ставки за селянськими кредитами до 4%, збільшити терміни виплати ссуд. Збитки, понесені Селянським банком від таких операцій, повинна йому компенсувати держава [6, с. 49-51].

Контент-аналіз письмового звернення переконує у радикалізації поглядів на аграрну проблему і з боку громадськості Дону – регіону, вихідці якого споконвіку вірою та правдою служили імперії. Отже, селянська революція змінила світоглядні орієнтири і консервативно налаштованих верств тогочасного російсько-імперського соціуму. Зокрема, привертає увагу той факт, що у документі йдеться про «права російських громадян» в отриманні у приватну власність землі. Фактично автори звернення у такий спосіб говорили і про суспільно-політичний складник державної аграрної політики та реформи. Зокрема, про зрівняння селян у правах із іншими верствами тогочасної імперії.

Більше того, йшлося про громадян, тобто про ліквідацію не лише станової окремішності селян, а про тотальну нівеляцію становості, станової нерівності, формування громадянського суспільства.

Окрім Союзу до С. Вітте з доповідною запискою щодо основ аграрної політики звернувся предводитель дворянства Області Війська Донського В. Денисов. Перше, ніж проаналізувати зміст аграрних ініціатив В.І. Денисова, вважаємо за доцільне зупинитися на короткій характеристиці його господарської діяльності. На наше переконання, це сприятиме глибшому розумінню сутності його пропозицій.

Денисов Василь Ілліч народився 24 лютого 1863 р. в сім'ї потомствених дворян. Закінчив Пажеський корпус. З 1883 р. – в козачих і регулярних військах. У 1898 р. звільнився з армії і перейшов на цивільну службу. З 1901 по 1907 рр. – предводитель дворянства Області Війська Донського. У 1906 р. обраний членом Державної ради. Прихильник столипінської аграрної реформи, голова Російської експортної палати. Мав придворний чин камергера двору Його Величності, а потім шталмейстера. Підприємець в галузі сільського господарства. У своєму маєтку налагодив інтенсивне товарне виробництво. Організатор декількох сільськогосподарських виставок та з'їздів в Ростові-на-Дону. Автор економічних і сільськогосподарських брошур: «Ярмарки» (1911), «Леса Росии... » (1911), «Российская птицепромышленность» (1913) та ін.

В дореформений період головним земельним володінням Денисових була слобода Ілліївка. Кріпосні перебували на оброці – 8 руб. сріблом з наділу, панщини не було зовсім [4, 80].

Василю Іллічу Денисову вдалося значно збільшити свої майнові володіння. Так, в Ростовському окрузі він мав: 776 десятин землі. Власних, успадкованих від батька 6834 десятин, 400 десятин придбаних в 1901 р. в районі станиці Куцевській. Крім того, у дружини В.І. Денисова Софії Порфирівни Навроцької було дві земельні ділянки, подарованих їй батьком загальною площею 797 дес. 2900 кв. сажнів землі, а також молочна ферма недалеко від Ростова, що в

цілому становило близько 9000 десятин землі [8] і перетворювало В.І. Денисова у великого землевласника і давало можливість вести власну аграрну політику.

У своєму маєтку в Ростовському окрузі він розвинув велику діяльність. Економія Іліївка являла собою велике багатогалузеве господарство. В середньому воно давало до 90 тис. руб. прибутку на рік [4, 80]. В господарстві В. Денисов вирощував елітних племінних корів, займався експортом зерна в Німеччину та Італію, налагодив каретне виробництво, побудував спирто-горілчаний завод, який існує і понині, «протягнув вузькоколіяку», після чого його маєток став називатися «станція Денисівка Чорноморсько-Кубанської з/д», використовувалася вона аж до 80-х рр. ХХ ст. [8]. За відносно короткий термін Василю Іллічу вдалося створити велике багатогалузеве господарство, яким до переїзду в Санкт-Петербург керував сам, а потім найняв керуючого з прибалтійських німців Івана Францевича Бреде.

Збереглися листи Денисова до Бреде, з яких бачимо, що він мав високий рівень спеціальних сільськогосподарських знань. Поміщик Денисов знає поіменно всіх своїх робітників і те, хто на що здатний. Поважає, зокрема, за старанність «хохлів», багато із яких регулярно приїзять до нього в економію. А ось «казаков нам за свой счет нанимать не стоит», пише нащадок отамана Денисова, тому що тепер він заощаджує [4, 81]. Дає досить цінні поради керуючому.

В доповідній записці до С. Вітте В.І. Денисов зауважував, що вирішити аграрне питання в Росії можливо лише за умови усунення причин, що зумовили кризу. З-поміж них доповідач виокремлював такі: общинне землекористування, екстенсивне селянське господарювання, необлаштованість інфраструктури збереження сільськогосподарської продукції, неосвіченість селян на фоні їхньої загальної низької культури [2, арк. 1 зв.-2]. Відповідно до цього, на думку очільника Донського дворянства, аграрна реформа повинна спрямовуватися на перехід селян від общинного до подвірного господарювання на засадах селянської приватної власності на землю, збільшення розмірів селянського землеволодіння за рахунок купівлі ними додаткових угідь або їхнього

переселення, інтенсифікацію індивідуального селянського господарства. Приватна власність на землю, на переконання автора доповідної, недоторкана, а тому він був проти експропріації поміщицьких земель. На користь такого свого судження він наводив і той аргумент, що примусове відчуження великого землеволодіння позбавить селян оренди, зменшить урожайність відчужених угідь. Цього не можна було допустити, оскільки це поставило б під загрозу торгівельний баланс країни, який ґрунтувався на експорті хліба [2, арк. 1 зв., 3].

В. Денисов вважав, що єдиним способом інтенсифікації та підвищення прибутковості сільського господарства є перехід від зернового господарства до тваринництва [2, арк. 2-2зв.]. На наш погляд, такий підхід навряд чи можна назвати виправданим, оскільки тваринництво вимагає кормової бази. Зернове господарство і є такою базою. Доречнішою була б ідея спеціалізації районів або гармонійного поєднання зернового господарства та тваринництва.

Важливим напрямом передбачуваної ним аграрної реформи В. Денисов вважав індивідуалізацію землеволодіння. Він наполягав на запровадженні негайних заходів, спрямованих на полегшений та швидкий вихід селян із общини з правом продажу ними наділу. Очільник Донського дворянства вважав за доцільне спочатку закріпити у власність селян наділи та відрізки, а вже потім надати селянам можливість здійснювати за взаємною згодою різноманітні операції: купівлю-продаж, обмін тощо. Це мало відволікти селян від участі у революційній боротьбі, спрямувати їхню енергію у вигідне для влади річище. Такі кроки, на думку автора записки, окрім іншого, відповідали й світовому досвіду.

Ліквідацію черезсмужжя В. Денисов пропонував доручити спеціальним комісіям, обраним населенням. Для прискорення виходу з общини та розселення селян планувалося організувати надання їм на пільгових умовах позик. Також наголошувалося на необхідності субсидування всіх тих сільських господарів, що будуть застосовувати передові агротехнології, техніку тощо [2, арк. 3, 5, 6 - 6 зв.].

Висновки. Отже, очільник дворян Області Війська Донського виступав за індивідуалізацію сільського господарства, трансформацію общинного землеволодіння у селянське приватне. Антикризові урядові заходи повинні були стосуватися не лише збільшення розмірів приватного селянського землеволодіння, а й інтенсифікації селянських господарств. Спостерігаємо схожість ідей Денисова з міркуваннями тієї частини політичного істеблішменту Російської імперії, яка виступала за модернізацію аграрного сектора економіки країни.

Погляди помісного дворянства Області Війська Донського, представників «Союзу прихильників мирного вирішення аграрного питання», суперечили позиції більшості членів Державної Ради, сформованій у 1890-х роках щодо доцільності та доречності державного протекціонізму над селянами. Вони відповідали загальнодержавним інтересам стосовно пріоритетності індивідуалізації та інтенсифікації сільського господарства.

Погляди В.І. Денисова та інших поміщиків відображають загальні настрої та позицію великих землевласників щодо аграрної проблеми. Їхній аналіз засвідчує факт серйозної еволюції переконань представників великого землеволодіння. Будучи патріотами своєї держави, вони пропонували цілком реальні кроки з вирішення не лише аграрної проблеми, а загалом покращення добробуту населення країни, підвищення ефективності її економіки, правової рівності різних верств російського імперського соціуму тощо. Представники великого землеволодіння з різних регіонів країни були одностайні у тому, що припинити розгортання революційної стихії у країні можливо лише за однієї умови – вирішення аграрного питання. Вони були готові в окремих випадках задля збереження монархії пожертвувати найдорожчим, «святая-святых» – недоторканістю великого землеволодіння. Саме це стане запорукою успіху в аграрній сфері. Їхні пропозиції стосовно вирішення аграрної проблеми були співзвучні з думками тієї частини російського імперського істеблішменту, які відстоювали ідею інтенсифікації, індивідуалізації селянського господарства.

Джерела та література

1. Гурко В.И. Черты и силуэты прошлого. Правительство и общественность в царствование Николая II в изображение современника. / В.И. Гурко. – М.: Литературное обозрение, 2000. – 810 с.
2. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 579. – Оп. 1. – Спр. 2502.
3. Леонтович В.В. История либерализма в России 1762 – 1914. / В.В. Леонтович. – М.: Русский путь, Полиграфресурсы, 1995. – 550 с.
4. Морозова О. М. Модели экономического поведения в условиях многоукладности в пореформенный период (на материале Дона) / О.М. Морозова // Проблемы истории Украины XIX – началу XX ст. Вып. XIV / Голова редкол. О. П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 360 с. – С. 77-87.
5. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. / С.М. Сидельников. – М.: Издательство Московского университета, 1980. – 289 с
6. Сидельников С. Аграрная реформа Столыпина / С.М. Сидельников. – М.: Издательство Московского университета, 1973. – 335 с.
7. Симонова М.С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. / М.С. Симонова. – М.: Наука, 1987. – 254 с.
8. Шефнер А. Ново-Ильевка. История села [Электронный ресурс] / Аркадий Шефнер. – Режим доступа: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=3057&level1=main&level2=articles>

References

1. *Hurko V.Y.* Čerty y syluэты prošloho. Pravytel'stvo y obščestvenno'st' v carstvovanye Nykolaja II v yzobraženye sovremennyka. (Features and silhouettes of the past. Government and the public in the reign of Nicholas II in a contemporary image). Moscow, 2000, 810 p.
2. *Deržavnyj archiv Rosijskoji Federaciji.* – F. 579. – Op. 1. – Spr. 2502.
3. *Leontovyč V.V.* Ystorýa lyberalyzma v Rossyy 1762 – 1914. (History of Liberalism in Russia in 1762 – 1914). Moscow, 1995, 550 p.
4. *Morozova O. M.* Modely ekonomyčeskoho povedenýa v uslovýach mnohoukladnosti v poreformennyj peryod (na materyale Dona) (Models of economic behavior in multiculturalism in the post-reform period (based on the Don)). *Problemy istoriji Ukrajinj ChICh – počatku ChCh st. Vyp. ChIV.* Kyiv, 2007, P. 77-87.
5. *Sydeľnykov S.M.* Ahrarnaja polytyka samoderžavýa v peryod ymperyalyzma. (Ahrarnaja polytyka samoderžavýa v peryod ymperyalyzma). Moscow, 1980, 289 p.
6. *Sydeľnykov S.* Ahrarnaja reforma Stolypyna (Stolypin agrarian reform). Moscow, 1973, 335 p.
7. *Symonova M.S.* Kryzys ahrarnoj polytyky caryzma nakanune pervoj rossýskoj revoliucyy (The crisis of the agrarian policy of tsarism on the eve of the first Russian revolution). Moscow, 1987, 254 p.
8. *Šefner A.* Novo-Yílevka. Ystorýa sela [Elektronnyj resurs] (Novo-Yílevka. Ystorýa sela). Regime to access: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=3057>